

VYTAUTAS KARDELIS
Vilniaus universitetas

DAR DĖL RYTŲ AUKŠTAIČIŲ VILNIŠKIŲ PATARMĖS RIBŲ

§ 1. Rytų aukštaičių vilniškių patarmės riba prieš kurį laiką jau buvo domėtasi – aptarta rytų aukštaičių vilniškių ir rytų aukštaičių uteniškių patarmių riba šiaurės rytų dalyje, maždaug tarp Kazitiškio ir Dūkšto (žr. Kardelis 2007: 457–467; 2009, 90–98). Tačiau likusios vilniškių dalies ribų su kaimyninėmis patarmėmis klausimas iki šiol net nebuvo keliamas – laikomasi klasikinės svarbiausiuose lietuvių dialektologijos darbuose nubrėžtos linijos (plg. Girdenis, Zinkevičius, 1966: 147; Zinkevičius 1966: 466; 2006: 72, 100; LKA 1977; LKTCH 2004: 100; plg. dar LKE 208: 601; taip pat žr. šiame straipsnyje nurodomus minėtų leidinių žemėlapius). Tačiau rytų aukštaičių vilniškių ir rytų aukštaičių uteniškių patarmių paribyje vykdomas tyrimas¹ ir jo metu bei anksčiau surengtų ekspedicijų² duomenys rodo, kad šiam klausimui verta skirti daugiau dėmesio.

Patarmės ribos patikra turi iš esmės du tikslus. Pirmasis – kuo tiksliau kartografuoti ribą tarmių klasifikacijos žemėlapyje. Antrasis – ta riba parodyti aktualią sinchroninę patarmės padėtį. Vis gausesni duomenys ir atidesnis žvilgsnis į vilniškių patarmę rodo, kad jos ribos dialektologinėje literatūroje parodomos ne visai tiksliai. Tiesą sakant, lietuvių dialektologijos ir arealinės lingvistikos darbuose iki šiol nėra nubraižyto smulkaus lietuvių kalbos tarmių žemėlapiu, kur patarmių ribos būtų parodytos kaimų tikslumu. Paskutiniu metu pasirodo tik atskirų darbų, skirtų atskiroms patarmėms ar jų dalims, kur apibrėžiamas patarmių ar dar mažesnių dialektologinių vienetų (vadinamųjų šnektų) plotas ir ribos (plg. kelis naujausius darbus: Bacevičiūtė 2006; Kazlauskaitė 2005; Kazlauskaitė et al. 2007; Leskauskaitė 2006; 2009; Markevičienė et al. 2009: 11–17; Markevičienė 2011: 305–313). Tuos fragmentus reikėtų telkti į vieną vietą, nes tai gera medžiaga išsamiam lietuvių kalbos tarmių žemėlapiui parengti. Be to, būtina minėti šiuo metu tebevykdomą Lietuvių kalbos instituto projektą „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“, vadovaujamą D. Mikulėnienės³. Vienas iš projekto tikslų kaip tik ir yra „patikslinti lietuvių kalbos tarmių ir patarmių ribas“ bei „sudaryti

¹ Straipsnis parengtas vykdant Valstybinės lietuvių kalbos komisijos iš programos „Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimai 2011–2020 m.“ lėšų finansuojamą projektą „Rytų aukštaičių uteniškių ir rytų aukštaičių vilniškių paribio tyrimas“ (2011 m. sausio 28 d. sutartis Nr. K-3/2011). Be to, Valstybinė lietuvių kalbos komisija finansavo ir dialektologines ekspedicijas, rengtas vykdant kitus projektus: 2003–2010 m. (projektai „Rytų aukštaičiai vilniškiai: tekstai, užduotys, pratimai I, II“, 2003–2005 m., 2006–2008 m.; „Šiaurės rytų vilniškių ploto tarminės medžiagos duomenų bazės kūrimas“, 2006–2010 m.).

² Ekspedicijose įvairiu laiku medžiagą rinko: Simona Akamauskaitė, Ūla Ambrasaitė, Beata Butkevičiūtė, Kotryna Cicėnaitė, Jolanta Daubaraitė, Sigita Grašienė, Lina Janionienė, Gintarė Judžentytė, Gediminas Kaminskas, Justina Karalevičiūtė, Irma Labutyte, Gintarė Petuchovaitė-Majauskė, Akvilė Markauskaitė, Vilma Paukštytė, Justina Petkelytė, Kristina Buidovaitė-Pivoriūnienė, Jurga Račienė, Darius Rudzinskas, Dovilė Tamulaitienė, Asta Trapikaitė, taip pat talkino Vytautas Dalibagas, Liutauras Dirsė, Mykolas Treigys.

³ Išsamiau apie projektą žr. www.tarmes.lt

naują (su patikslintomis tarmių ir patarmių ribomis) interaktyvų lietuvių tarmių žemėlapi“ (žr. www.tarmes.lt⁴). Kadangi naujasis žemėlapis interaktyvus, jį nesunkiai galima bus koreguoti ir pildyti, jeigu bus reikalas ir atsiras kokių naujų duomenų. O iš vilniškių ploto, ypač šiaurinės dalies, jų per paskutinį dešimtmetį jau yra šiek tiek sukaupta, jie kaupiami ir toliau, tad galbūt ir šis straipsnis kiek pasitarnaus būsimą žemėlapio sudarytojams. Be to, reikia turėti galvoje, kad svarbiausias minėto projekto tikslas yra LKA punktų „revizija“: „atlikti visų 735 punktų Lietuvoje ir 15 punktų užsienyje patikrą (identifikuoti išnykusius punktus, išskirti naujus)“, taigi didžiausias dėmesys skiriamas LKA punktams. O rengiant ekspedicijas vilniškių plote patikrinami ne tik su LKA sutampantys ar šiaip didesni punktai, bet ir mažesni, atokesni ir šiaip toks medžiagos rinkimas apima tankesnę gyvenamųjų vietų tinklą. Bet kuriuo atveju išnagrinėjus ir apibendrinus jau surinktą ir esamą vilniškių patarmės bei renkama ir būsimą kalbamojo projekto medžiagą galima būtų nupiešti gana išsamų ir objektyvų sinchroninį vilniškių patarmės vaizdą.

§ 2. Prieš pateikiant šiek tiek naujų duomenų visų pirma reikėtų apžvelgti tą rytų aukštaičių vilniškių patarmės geolingvistinę padėtį, kuri užfiksuota dialektologijos darbuose ir pavaizduota žemėlapiuose. Apžvalgai pasirinkti svarbiausiuose ir daugiausiai mokslinėje apyvartoje bei studijų procese vartojamuose darbuose pateikti lietuvių kalbos tarmių ir patarmių žemėlapiai. Tai A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus straipsnis „Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos“ (Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147), Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologija“ (Zinkevičius 1966; toliau – LD), „Lietuvių kalbos atlasas, I“ (1977; toliau – LKA), Z. Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos dialektologija“ (1978; 1994 – vadovėliai aukštosioms mokykloms; toliau – LKD, LKD¹), „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija“ (Bacevičiūtė et al., 2004; toliau – LKTCH), Ž. Markevičienės ir V. Kavaliausko parengtas „Lietuvių kalbos tarmių žemėlapis“ (2006; toliau – LKTŽ), Z. Zinkevičiaus „Lietuvių tarmių kilmė“ (Zinkevičius 2006; toliau – LTK) ir „Lietuvių kalbos enciklopedija“⁵ (2008, toliau – LKE).

§ 3. Iškart reikia pasakyti, kad šio straipsnio tikslas nėra sukritikuoti ar neigti minėtų leidinių žemėlapiuose nubraižytas vilniškių patarmės ribas. Nereikia pamiršti, kad dalis tų žemėlapių yra bendresnio pobūdžio, rodantys visą lietuvių kalbos patarmių padėtį, todėl ir nebuvo tikslo žymėti itin detalias ir tikslias patarmių ribas. Kituose žemėlapiuose patarmių ribos brėžiamos laikantis LKA punktų tinklo; dėl tokio žymėjimo būdo žemėlapių sudarytojams taip pat negalima priekaištauti, nes žymėjimo sistema yra aiškiai motyvuota. Laikantis šio būdo nubrėžti ribas kaimų tikslumu taip pat nebuvo galima; geriausiu atveju pavyko pakoreguoti vieno ar kito punkto tarminę priklausomybę (plg. toliau § 7).

⁴ Žiūrėta 2013-09-27.

⁵ Naudotasi naujausiu leidimu, nors, tiesą sakant, jame pateikti duomenys apie vilniškius niekuo nesiskiria nuo 1999 m. leidimo duomenų.

Svarbiausias dalykas tas, kad palyginus visus minėtuose darbuose pateikiamus žemėlapius, matyti tam tikrų svyravimų, kuriuos reikia iškelti ir parodyti, kad galima būtų gauti objektyvų patarmės geolingvistinį vaizdą. Tie svyravimai ir nenuoseklumai, žinoma, taip pat turi objektyvius pagrindus: jie gali priklausyti nuo žemėlapių sudarymo metu turėtos empirinės medžiagos kiekio, metodologinės tyrimų krypties, atskirų fonetinių ar fonologinių ypatybių interpretacijos ir pan. Taigi patarmės ribos tikslinimo svarbiausias tikslas ir yra tas, kad svyravimų liktų kuo mažiau ir kad sinchroninis vaizdas nebūtų iškreiptas. Kad mėginant tikslinti patarmės ribą neatsirastų dar daugiau painiavos ir nenuoseklumų, reikia pasirinkti aiškius kriterijus ir jais remtis brėžiant rytų aukštaičių vilniškių patarmės ribą.

§ 4. Svarbiausias kriterijus, pagal kurį galima nustatyti ribą, plaukia iš lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos (žr. Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147): tai patarmių skiriamosios ypatybės.

Klasifikacijoje nurodyta rytų aukštaičių vilniškių skiriamoji ypatybė yra, tradiciškai tariant, nekirčiuotoje pozicijoje turimi balsiai *ie*, *uo*.

Skiriamąją ypatybę galima suformuluoti ne tik iš fonetikos, bet ir iš fonologijos pozicijų. Fonologinė jos interpretacija nekelia abejonių – tai tam tikrų opozicijų neutralizacijos nebuvimas, tačiau būtina sustoti prie konkrečios su neutralizacija susijusios formuluotės. Iki šiol vilniškių skiriamąją ypatybę esu apibūdinęs taip: nekirčiuotoje pozicijoje nevykstanti opozicijų *ɛ* : *ie* ir *ɔ* : *uo* neutralizacija, pvz.: *píe nu* : *p ie.nelù* ‘pienu : pieneliu’, *kúx du* : *kuo.delù* ‘kuodu : kuodeliu’ (žr. Kardelis 2009: 71 ir ankstesniuose darbuose). Tačiau ši formuluotė netiksli, nes pateiktos netinkamos opozicijos, o jas iliustruojančiuose pavyzdžiuose balsiai yra skirtingose pozicijose. Todėl šią klaidą reikia ištaisyti.

Iš tikrųjų čia reikia kalbėti ne apie *ɛ* : *ie* ir *ɔ* : *uo* opozicijas, nes jos yra tik kirčiuotame skiemenyje ir visada išlieka. Skiriamoji ypatybė yra susijusi būtent su nekirčiuotu skiemeniu. Be to, reikia turėti galvoje, kad vilniškių patarmė skyla į dvi dalis – šiaurės rytų ir pietryčių vilniškius (argumentaciją žr. Kardelis 2009: 71 tt).

Pietryčių vilniškiai nekirčiuotoje pozicijoje turi balsius *ɔ*, *uo*, *e*, *ie*, kurie dažniausiai būna pusilgiai⁶. Tad nekirčiuotoje pozicijoje kontrastuoja *ɔ* : *uo*, *e* : *ie*.

Šiaurinių vilniškių plote vartojami pusilgiai balsiai *a*, *ã*, *ɔ*, *uo*, *e*, *e*, *ie*. Fonologiškai vertinant balsiai *a*, *ã*, *ɔ* bei *e*, *e* yra ne atskiros fonemos, bet fakultatyviniai variantai, plg.: *bra.lû.ku.* / *brã.lû.ku.* / *bro.lû.ku.* ‘broliuką’, *pe.dai̯.* / *pẽ.dai̯.* ‘pėdai̯’. Vadinasi, nekirčiuotoje pozicijoje susidaro tokios fonologinės opozicijos: [*a*, *ã*, *ɔ*]⁷ : *uo* ir [*e*, *e*]⁷ : *ie*.

⁶ Pasitaikantys ilgieji variantai yra aiškiai fakultatyviniai, todėl opozicijų iš principo negriauna.

⁷ Skliaustuose nurodyti fakultatyviniai variantai (išsamiau apie juos žr. Kardelis 2009: 235 tt.)

Atsižvelgiant į visa tai, skiriamąją rytų aukštaičių vilniškių ypatybę galima apibūdinti taip: vilniškių patarmėje nekirčiuotoje pozicijoje esančios balsių opozicijos *ɔ* : *uɔ*, *e* : *ie* (pietryčių dalyje) ir [*a*, *ã*, *ɔ*] : *uɔ* ir [*e*, *e*] : *ie* (šiaurės rytų dalyje) nepatiria neutralizacijos. Pvz.: *kɔ.jẽ.lɛ* : *kuɔj jẽ.lɛ* ‘kojelė : kuojelė’, *mjɛ.lĩ.ni* : *mɛ.lĩ.ni* ‘mielinį : mėlynę’; *ka.jė.la* / *kã.jė.la* / *kɔ.jė.la* : *kuojė.la* ‘kojelė : kuojelė’ *mjɛ.lĩ.ni* : *me.lĩ.ni* / *mɛ.lĩ.ni* ‘mielinį : mėlynę’.

§ 5. Kadangi vilniškiai ribojasi su trimis patarmėmis, tai nustatant ribas su kiekviena iš jų taip pat reikia pasirinkti skiriamąją kriterijų.

Uteniškių patarmės skiriamąją ypatybę fonologiškai galima apibrėžti taip: šioje patarmėje nekirčiuotoje pozicijoje neutralizaciją patiria opozicijos *e* : *ie*, ir *a* : *uɔ*⁸; neutralizacijos rezultatas yra balsiai *e* ir *a*, pvz.: *me.lĩ.ni* : *me.lĩ.ni* ‘mielinį : mėlynę’, *ka.jė.la* : *ka.jė.la* ‘kojelė : kuojelė’ (plg. dar kirčiuotos pozicijos alomorfas: *miẽ.la.s*, *mėlyna* ‘mielės, mėlyna’, *kója* : *kúoja* ‘koja : kuoja’).

Apskritai rytų aukštaičius uteniškius ir vilniškius patogiausia skirti pagal du požymius: a) minėtų opozicijų neutralizaciją, kuri uteniškiams būdinga, o vilniškiams – ne; b) pagal nekirčiuotos negalinės pozicijos žemutinio pakilimo balsių posistemį: uteniškiai čia stabiliai vartoja pusilgius balsius *a*, *e*, pvz.: *brɔ.li* ‘broli’ → *bra.lũ.ku* ‘broliuką’; *bé.ɣa* ‘bėga’ → *be.ɣó.ja* ‘bėgioti’, šiaurės rytų vilniškių plote čia fakultatyviai vartojami ir žemutinio, ir vidutinio pakilimo balsiai, plg.: *brɔ.li* ‘broli’ → *brɔ.lũ.ku* / *brã.lũ.ku* / *bra.lũ.ku* ‘broliuką’; *bé.ɣa* ‘bėga’ → *be.ɣó.ja* / *bɛ.ɣó.ja* ‘bėgioti’, pietryčių vilniškiai šioje pozicijoje turi tik vidutinio pakilimo balsius, plg.: *brɔ.li* ‘broli’ → *brɔ.lũ.ku*; *bé.ɣa* ‘bėga’ → *bɛ.ɣó.ja*.

Vilniškių ir pietų aukštaičių skiriamoji ypatybė yra *an*, *en* ir *un*, *in* tipo dvigarsių distribucija: kirčiuotoje ir nekirčiuotoje negalinėje pozicijoje vilniškiai turi dvigarsius *un*, *in*, tuo tarpu pietų aukštaičiai – *an*, *en*, pvz.: *ruŋkà* : *raŋkà*, *piŋkì* : *peŋkì*.

Kaip skiriamoji širvintiškių ypatybė tradiciškai nurodoma trumpųjų žodžio galo balsių distribucija ir teigiama, kad širvintiškiai žodžio gale išlaiko trumpuosius balsius *a*, *e*, *i*, *u*, pvz.: *šakà* – *takù*. Šia ypatybe širvintiškius stengiamasi atskirti nuo pietų panevėžiškių, kurie trumpųjų balsių opozicijas neutralizuoja į balsį *v* po kietojo ir *ɪ* po minkštojo priebalsio (Girdenis, Zinkevičius 1966: 15, 139–147; Zinkevičius 1994: 56; Zinkevičius 2006: 82)⁹. Tačiau vilniškius nuo širvintiškių patogiausia skirti pagal du kriterijus: a) *e* : *ie*, ir *a* : *uɔ* opozicijų neutralizaciją nekirčiuotame

⁸ Žinomas dalykas, kad dalyje uteniškių ploto opozicijos *ɔ* : *uɔ* neutralizacija arba visai nevyksta, arba yra fakultatyvi.

⁹ Tačiau naujausiam Ž. Markevičienės, A. Markevičiaus ir V. Markevičiaus darbe, skirtame širvintiškių patarmei, siūloma kita skiriamoji ypatybė. Anot kalbininkų, širvintiškių ir pietų panevėžiškių žodžio galo trumpųjų balsių distribucijos skirtumai neryškūs, todėl „Yra daug aiškesnis sisteminis kriterijus, pagal kurį galima skirti širvintiškių ir panevėžiškių patarmes. Tai senojo nekirčiuoto *ã* tarimas, t. y. žalininkavimas ir nežalininkavimas. Širvintiškiai yra žalininkai (*žalí te* ‘žolytė’), panevėžiškiai nežalininkai (pietiniai taria *žulí te*, šiauriniai – *žolí te*). Toks skirtumas būtų ryškus ir nedviprasmiškas, o abiejų tarmių teritorija dėl to nepasikeistų“ (išsamiau žr. Markevičienė et al., 2009: 17).

skiemenyje, kuri širvintiškių plote vyksta, plg.: *vetė.las* : *pedė.lis* ‘vietelės, pėdelis’, *šlatė.la* : *makėf* ‘šluotelė, mokėti’ (plg. *šluota* ‘šluota’ *viėtas* ‘vietos’)¹⁰, o vilniškių plote, kaip ne kartą minėta, – ne; b) nekirčiuotą negalinę poziciją, kur širvintiškių plote vyksta ne tik kiekybinių (ilgųjų ir trumpųjų balsių), bet ir kokybinių opozicijų neutralizacija, pvz.: „Septyni kirčiuoti balsiai (*e.*, *e.*, *ie*, *ie.*, *e.*, *uo*, *uo.*) nekirčiuotame skiemenyje turi vieną atitikmenį *e*: *sė.ke* ‘sekė’ : *sekù*, *pėdvs* ‘pėdas’ : *pedė.lis* ‘pėdelis’, *viėtas* ‘vietos’ : *vetė.las* ‘vietelės’, *rakiė.tas* ‘raketos’ : *raketė.las* ‘raketėlės’, *žógvus* ‘žiogas’ : *žegė.lis* ‘žiogelis’, *šifūoksi* ‘striuoksi’ : *strekėsėf* ‘striuoksėti’, *kalūó.švs* ‘kaliošas’ : *kalešū.kvs* ‘kaliošiukas““ (Markevičienė et al., 2009: 39–40). Vilniškių patarmėje tokio tipo neutralizacija nevyksta.

§ 6. Padėtis žemėlapiuose. Nusistačius skiriamuosius kriterijus galima pereiti prie žemėlapių apžvalgos. Pirmą kartą vilniškių patarmės riba, savaimė suprantama, buvo nubrėžta dabar jau tradicinėje A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus tarmių klasifikacijoje¹¹ ir su ja pateiktame žemėlapyje (žr. Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147). Žinoma, šiame bendro pobūdžio žemėlapyje tarmių ribos ir negalėjo būti nurodytos kaimų tikslumu, todėl jis nėra smulkus. Jame nubrėžtos tarmių ir patarmių ribos nurodant didesnių miestų ir rajonų centrus. Vilniškių plote pažymėtos Dieveniškės, Vilnius, Švenčionys, Ignalina ir salos Baltarusijoje: Lazūnai, Gervėčiai, Vidžiai, Apsas, Breslauja (bei – greičiausiai patogesnės orientacijos dėlei – Ašmena, Svyriai, Pastovys, Dysna).

Tais pačiais 1966 m. buvo išleistas fundamentalusis lietuvių dialektologijos veikalas – Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologija“ su žemėlapių rinkiniu. Pirmasis žemėlapis yra skirtas lietuvių kalbos tarmių klasifikacijai parodyti (žr. Zinkevičius 1966: 446, žemėl. Nr. 1). Palyginti su įdėtu straipsnyje, kur paskelbta tarmių klasifikacija, jis kiek smulkesnis, nurodyta daugiau gyvenamųjų vietų. Iš vilniškių ploto šiame žemėlapyje pažymėti: Dieveniškės, Vilnius, Maišiagalą, Pabradė, Dotinėnai, Kaltanėnai, Linkmenys, Palūšė, Mielagėnai, Adutiškis, Tverečius, Daugėliškis, Rimšė, Dūkštas ir salos Baltarusijoje: Lazūnai, Gervėčiai, Apsas, Breslauja bei, turbūt kad būtų patogiau orientuotis, – Ašmena, Svyriai, Pastovys, Dysna, Vidžiai.

Vakarinė vilniškių riba eina maždaug nuo Dieveniškių iki Maišiagalos, po to suka į rytus ir tęsiasi pagal Maišiagalos, Linkmenų, Dūkšto liniją, šiuos punktus palikdama vilniškių pusėje.

Toliau, žiūrint chronologiškai, pasirodė Lietuvių kalbos atlaso žemėlapis, kuriame sudėliotas punktų tinklas patarmių ribas nubrėžė kiek išsamiau ir tiksliau, nes pažymėtos buvo ir smulkesnės gyvenamosios vietovės (žr. LKA 1977, žemėl. Nr. 1)¹². Vilniškių plote pažymėti 72 punktai kontinentinėje dalyje ir 5 salos – Breslauja, Apsas, Kamojys, Gervėčiai, Lazūnai. Nuo paties piečiausio vilniškių punkto Maciučių (670) riba vedama palei Jašiūnus (635), Rudaminą (599), Kirtimus (598), Buivydiškes (577), Sudervę (559) iki Karnavės (540); toliau riba sukasi į rytus palei

¹⁰ Pavyzdžiai iš (Markevičienė et al., 2009: 31–41).

¹¹ Pirmą kartą ši klasifikacija pateikta A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus pranešime baltistų konferencijoje 1964 m.

¹² Šiame žemėlapyje pateiktos abi – senoji ir naujoji – lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos.

Maišiagalą (541), Akmeną (524), Nemenčinę (543), Troškūnus (525), Medeikius (481), Antaliedę (454), Motiejūnus (416), Kazitiškį (348), Biržiniškę (349) ir Smalvas (279). Uteniškųjų punktai, nurodyti pasienyje su vilniškiais, yra šie: Arnionys (526), Pastovėlis (453), Labanoras (414), Linkmenys (415), Tolimėnai (311), Luodžiai (312) ir Berčiūnai (245).

Z. Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos dialektologijoje“, vadovėlyje aukštosioms mokykloms, (1978; 1994) yra du žemėlapiai – bendras lietuvių kalbos tarmių (kaip priedas) – čia vilniškųjų plotas parodytas toks pat, kaip LD žemėlapyje Nr. 1. Dar vienas, mažesnis žemėlapis yra skirtas rytų aukštaičiams, jame vilniškųjų plotas toks pat kaip LD ir LKD didžiajame žemėlapiuose, tik čia nėra Dotinėnų, bet pažymėti Švenčionys ir Švenčionėliai (žr. Zinkevičius 1978: 50; 1994: 50). Vilniškųjų salos žemėlapyje nepažymėtos, bet apie jas kalbama (p. 80–83).

Naujojoje „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje“¹³ (LKTCH 2004: 100) vilniškųjų plotas parodytas dviejuose žemėlapiuose. Viename jų, didžiajame, parodytos visos lietuvių kalbos patarmės ir jų ribos. Čia vilniškųjų plotas sutampa su nurodytu LKA žemėlapyje Nr. 1, pažymėti ir tie patys 72 punktai, ir tos pačios 7 salos. Vilniškųjų riba brėžiama irgi lygiai taip pat. Kitas LKTCH žemėlapis mažesnis, jame nurodytas vilniškųjų plotas ir svarbiausios per jį einančios izoglosos. Bet yra ir keli skirtumai nuo didžiojo žemėlapio: a) Dieveniškųjų iškyšulys žymimas kaip tarpinis arealas tarp rytų aukštaičių vilniškųjų ir pietų aukštaičių; b) pažymėtas plotas tarp Tabariškųjų (637), Buivydiškųjų (577) ir Šventininkų (544), kur vilniškųjų patarmė jau nevartojama, bet vyrauja slavų kalbų atmainos; c) šiame plote kaip vilniškųjų sala pažymėtas Šumsko (601) punktas; d) Latvijoje esantys punktai: Daugpilio apylinkių šnektos, Uodegėnai ir Ciskodas priskirti pereinamajai vilniškųjų–uteniškųjų zonai, nors didžiajame žemėlapyje Daugpilio apylinkių šnektos padalytos per pusę uteniškiais ir vilniškiais.

2006 m. išleistas Ž. Markevičienės ir V. Kavaliausko parengtas „Lietuvių kalbos tarmių žemėlapis“, kuriame vilniškųjų patarmės riba šiek tiek skiriasi nuo pavaizduotos iki šiol aptartuose žemėlapiuose. Ji čia pakoreguota ties Kazitiškiu, kuris jau nepriskirtas grynai vilniškųjų patarmei, o laikomas mišriatarmiu vilniškųjų–uteniškųjų tarmių ribiniu punktu.

Toliau, laikantis chronologijos, reikia minėti naujausią Z. Zinkevičiaus tarmėms skirtą darbą „Lietuvių tarmių kilmė“ (Zinkevičius 2006: 100). Čia įdėtame žemėlapyje pažymėti šie punktai: Dieveniškės, Vilnius, Maišiagala, Pabradė, Švenčionys, Švenčionėliai, Kaltanėnai, Linkmenys, Palūšė, Mielagėnai, Adutiškis, Tverečius, Dysna, Daugėliškis, Rimšė, Dūkštas. Šis žemėlapis iš principo yra toks pat kaip ir ankstesniuose, jau minėtuose Z. Zinkevičiaus darbuose: LD ir LKD. Vilniškųjų ribos jų žemėlapiuose yra tos pačios, jokių svyravimų nematyti.

¹³ Pirmoji, arba senoji, chrestomatija „Lietuvių kalbos tarmės“ (1970) parengta remiantis A. Salio lietuvių kalbos tarmių klasifikacija.

Ir naujausias veikalas – reprezentacinė „Lietuvių kalbos enciklopedija“ (2008)¹⁴. Čia įdėtas bendras lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos žemėlapis, kur patarmių ribas apskritai sunku suvaikyti, nes jos parodytos labai neaiškiai (LKE 2008: 542)¹⁵. Vilniškių patarmės plotui parodyti skirtas atskiras žemėlapis (ten pat, 601). Jame nurodyta maždaug pusė gyvenamųjų vietų (jos nenumeruotos pagal LKA punktų numeraciją), palyginti su LKTCH punktais, bet patarmės ribos ir čia brėžiamos tokios pačios kaip chrestomatijoje. Skirtumai matyti du: a) nepažymėtas slaviškai kalbantis plotas; b) nepažymėtos vilniškių salos; apie jas kalbama skyrelyje *Periferinės tarmės*, bet atskiro žemėlapio vilniškių saloms nėra (žr. ten pat: 404–409).

§ 7. Svyravimai žemėlapiuose. Taigi žemėlapius galima dalyti į dvi grupes: a) bendresnio pobūdžio: Girdenio ir Zinkevičiaus straipsnyje (1966), visų minėtų Z. Zinkevičiaus darbų ir LKE; b) smulkesnius: LKA, LKTCH ir LKTŽ.

Svyravimų visuose šiuose žemėlapiuose yra labai nedaug, matyti tik du punktai „migrantai“. Pirmasis iš jų yra Linkmenys (415), žemėlapiuose emigravęs iš vilniškių į uteniškius. Linkmenys vilniškiams nuosekliai priskiriami Zinkevičiaus darbuose (1966: 446; 1978: 50; 1994: 50; 2006: 72, 100). Uteniškių plote jis pažymėtas ir LKA, ir LKTCH, ir LKE¹⁶.

Antrasis punktas yra Kazitiškis (348). V. Kavaliausko ir Ž. Markevičienės sudarytame žemėlapyje „Lietuvių kalbos tarmės“, antrajame jo leidime (2006 m.), Kazitiškis, kaip neseniai buvo minėta, jau nepriskirtas grynai vilniškių patarnei.

Nevienodai žemėlapiuose elgiamasi su vilniškių salomis: vienuose žemėlapiuose jos žymimos, kituose – ne.

§ 8. Apžvelgus visus svarbiausius žemėlapius galima padaryti vieną paprastą ir aiškią išvadą: vilniškių patarmės plotas visuose juose yra žymimas iš esmės tas pats; nedidelę išimtį sudaro tik Linkmenų punktas, vienuose žemėlapiuose esantis vilniškių, kituose – uteniškių pusėje, ir Kazitiškio punktas, visur priskirtas vilniškiams, išskyrus Ž. Markevičienės, V. Kavaliausko žemėlapi. Vadinas, iš žemėlapiuose pateikiamos informacijos galima būtų spręsti, kad rytų aukštaičių vilniškių patarmės ribos su pietų aukštaičių, rytų aukštaičių širvintiškių ir rytų aukštaičių uteniškių patarmėmis nėra kitusios nuo 1966 m. iki šių dienų¹⁷. Tokia padėtis leidžia daryti ir dar porą išvadų: a) visos minėtos patarmės yra gana stabilios, ribos tarp jų taip pat; b) kadangi žemėlapiuose

¹⁴ Pirmasis leidimas 2009 m.

¹⁵ Be to, žemėlapio legendoje įsivėlusį korektūros klaidą: 7 paaiškinimas yra, o žemėlapyje linija neparodyta.

¹⁶ Toks skyrimas visiškai pagrįstas ir teisingas. Anksčiau, dar neįsigilinęs į situaciją, esu teigęs, kad tai tipiška pereinamoji šnektą tarp vilniškių ir uteniškių, nes su uteniškiais ją sieja vokalizmas, o su vilniškiais – konsonantizmas (Kardelis 2003: 33–34). Dabar, kai vokalizmo situacija šiaurės rytų vilniškių plote yra aiški (žr. Kardelis 2009), Linkmenis be abejonių reikia skirti uteniškių patarnei.

¹⁷ Lyginant žemėlapius, žinoma, reikia atsižvelgti ir žemėlapių komentarus (ar įvadás), tačiau šiuo konkrečiu atveju komentarai dėl ribų tikslinimo iš esmės nieko nekeičia (plg. LKTCH: 11–16).

nežymimi kokie nors pereinamieji arealai, galima spėti, kad patarmių tarpusavio sąveika nėra didelė. Tačiau ar taip yra iš tikrųjų – tai jau atskiras klausimas.

§ 9. Patarmių riboms nustatyti (ar joms patikslinti) iš esmės užtenka dviejų dalykų: a) patarmių skiriamųjų požymių, įtvirtintų klasifikacijoje, b) patikimos empirinės medžiagos, surinktos iš patarmių pasienio punktų. Dar svarbus gali būti ir atstumas tarp tiriamų punktų, nes kuo daugiau punktų aprėpiama, tuo ta riba, žinoma, yra tikslesnė.

Šiaip jau vieno ar kito punkto migravimas iš vienos patarmės į kitą gali būti suprantamas dalykas, nes tokia migracija gali priklausyti nuo, pavyzdžiui, ribų nustatymo ir žemėlapių sudarymo metu tame punkte sukauptos empirinės medžiagos kiekio ir jos patikimumo. Įtakos, žinoma, gali turėti ir tyrėjo apsisprendimas, ypač jeigu empirinė medžiaga nėra labai vienalytė. Ilgainiui tokius svyravimus nesunku ištaisyti tiesiog patikrinus situaciją punkte. Be to, negalima išleisti iš akių ir chronologijos dalykų: gali būti taip, kad punktas iš vienos patarmės į kitą migruoja dėl vykstančių patarmių sąveikos procesų. Taip pat tam tikrą vaidmenį čia gali vaidinti ir gyventojų sudėties pokyčiai bei migracijos veiksniai. Kitaip tariant, teoriškai priežastys gali būti ir lingvistinės, ir sociolingvistinės, ir galų gale ekstralingvistinės. Tačiau tokios migracijos sąlygas ir motyvus vis dėlto reikia mėginti nustatyti ir paaiškinti. Iš principo svyravimas gali priklausyti nuo dviejų nelabai lygiaverčių dalykų (o su jais tiesiogiai susiję ir kartografiniai nevienodumai). 1) Vienaip į punktų migraciją ir jų kartografavimą reikia žiūrėti, jeigu ji priklauso nuo, galima sakyti, techninių dalykų: empirinės medžiagos kiekio ir patikimumo, tyrėjų subjektyvumo, klaidų ar paklaidų žemėlapyje ir pan. – tai nesunkiai koreguojami dalykai. Bet juos reikia skirti nuo 2) sisteminės punktų migracijos, t. y. atvejų, kur dėl kų tik minėtų patarmių sąveikos, sociolingvistinių ar ekstralingvistinių aplinkybių keičiasi punkto tarminė priklausomybė, kitaip tariant, susiformuoja nauja realybė¹⁸. Todėl į tokius svyravimus žemėlapiuose ranka numoti nereikėtų, nes jie gali būti svarbūs patarmių dinamikai ir sąveikai tirti, ypač tais atvejais, jeigu yra lyginamosios empirinės medžiagos (pavyzdžiui, garso įrašų ar tekstų), surinktos skirtingais laikotarpiais.

§ 10. Tačiau punktai „migrantai“ yra gana menka su vilniškių patarmės riba susijusi problema. Atidžiau pažiūrėjus literatūrą aiškėja, kad tam tikrų neatitikimų, susijusių su vilniškių patarmės riba, esama daugiau ir rimtesnių.

Visų pirma į akis krinta slavų kalbų atmainų sala vilniškių patarmėje. Z. Zinkevičiaus knygoje „Rytų Lietuva praeityje ir dabar“ įdėtas žemėlapis, pavadintas „Kalbos rytų Lietuvoje paskutiniuoju dešimtmečiu“, kur parodyti kalbų vartojimo arealai (Zinkevičius 1993: 187). Žemėlapis rodo rytų Lietuvos plotą, į kurį patenka ir vilniškių patarmė; jame pažymėti šie kalbų vartojimo arealai: „1 – lietuvių kalba, 2 – lenkų kalba („polszczyzna litewska“), 3 – mišrūs lietuvių ir lenkų kalbų plotai

¹⁸ Šių aspektų kartografavimas, taip pat ir visų minėtų žemėlapių šaltinių genezė galėtų būti atskiros apžvalgos tema. Šiame straipsnyje ji išsamiau nenagrinėjama.

(daugiausia abiem kalbom šnekantys šlėktų palikuonys), 4 – gudų („paprastoji“) kalba, 5 – ryškesnės lietuvių autochtonų vietovės, 6 – gyvenvietės, kur daugiausia žmonių (vietomis iki 90 %) atvykėliai iš Gudijos ir kitur, paprastai kalba rusiškai“, taip pat pažymėtos „7 – dabartinė Lietuvos valstybės siena, 8 – 1922 – 1939 m. laikinoji riba su Lenkija, 9 – 1920 m. sutartimi Lietuvai pripažinta siena.

Tas pats žemėlapis, tik pavadintas „Kalbos pietryčių Lietuvoje paskutiniu metu sovietinės okupacijos dešimtmečiu“ ir su kitaip pažymėta legenda, tačiau tais pačiais paaiškinimais, įdėtas ir į „Lietuvių tarmių kilmę“ (Zinkevičius 2006: 113).

Dar kartą tas pats žemėlapis išspausdintas LKE (2008: 406). Legenda ir paaiškinimai čia tokie patys kaip Z. Zinkevičiaus „Rytų Lietuva praeityje ir dabar“; skirtumas tik toks, kad legendoje akivaizdžiai supainioti aiškinimai: 5) ryškesnės lietuvių autochtonų vietovės ir 6) gyvenvietės, kur daugiausia žmonių (vietomis iki 90 %) atvykėliai iš Gudijos ir kitur, paprastai kalba rusiškai – penktajam aiškinimui priskirtas šeštojo aiškinimo langelis ir atvirkščiai.

Bene tiksliausiai (nors ir ne visai nuosekliai) elgiasi LKTCH rengėjai. Suslavėjęs arealas yra pažymėtas tik LKTCH mažajame žemėlapyje (didžiajame jo nėra). Tiesa, chrestomatijos įvade yra sakoma, kad „Dėl šimtmečiais vykusio slavėjimo daugumą punktų apie Vilnių ir jo apylinkes priskirti rytų aukštaičiams vilniškiams ar pietų aukštaičiams galima tik sąlygiškai, nes lietuviškai ten beveik nekalbama“ (LKTCH 2004: 15). Tačiau tą padėtį buvo galima pavaizduoti abiejuose žemėlapiuose.

Palyginus šiuos tris žemėlapius su pateiktuoju LKTCH matyti, kad juose, nors jie ir nėra labai smulkūs, slavų kalbų atmainų arealas yra didesnis, negu pažymėtas LKTCH mažajame žemėlapyje. Be to, jis ir tuose trijuose žemėlapiuose kiek skirtingas: Z. Zinkevičiaus darbų žemėlapiuose slaviškų atmainų plotas vilniškių teritorijoje lokalizuojamas maždaug tarp Dieveniškų, Maišiagalos, Nemenčinės, Pabradės ir prieina iki Švenčionėlių. LKE pateiktame žemėlapyje Švenčionėliai jau priskirti lietuvių kalbos plotui. O LKTCH slaviškas plotas vilniškių teritorijoje jau žymimas mažesnis – tarp Tabariškių (637), Buivydiškių (577), Bezdonių (561) ir Šventininkų (544) (plg. žemėlapius Nr. 6, 10, 11, 12).

Tenka pripažinti, kad tokie kartografiniai svyravimai autoritetinguose darbuose ne tik nelabai rodo realią padėtį, bet gali ir kiek klaidinti. Į akis krinta ir tai, kad tuose pačiuose leidiniuose esančiuose žemėlapiuose pateikiama, taip galima vertinti, prieštaringa informacija. Nei LTK, nei LKE pateiktuose vilniškių patarmės žemėlapiuose slaviškų kalbos atmainų plotas nežymimas, tačiau kalbama apie suslavintą vilniškių dalį ir pateikiami minėti kalbų vartojimo žemėlapiai. Sudėjus kalbamus žemėlapius į vieną vietą darosi neaišku, ar tuose suslavintuose plotuose dar yra vilniškių patarmės reliktų, ar vyrauja vien slavų kalbų atmainos. Gali kilti pagrįstų abejonių ir klausimų,

kodėl arealai, kur viena ar kita patarmė nevartojama, žemėlapyje žymimi kaip patarmės plotas¹⁹, kodėl skiriasi informacija skirtinguose šaltiniuose ir pan.²⁰ Siekiant objektyviai parodyti padėtį to neturėtų būti. Jeigu kur patarmė nevartojama, tai būtų logiška ir patarmės žemėlapiuose to ploto nežymėti kaip patarmės teritorijos, bet, nors ir sąlygiškai ar apytikriai, žymėti ir suslavėjusius, ir mišrius arealus, jeigu tokių yra.

§ 11. Minėti svyravimai žemėlapiuose nėra itin teigiamas dalykas bent dėl dviejų priežasčių: a) nerodo realios sinchroninės patarmės padėties, b) kelia nereikalingų dviprasmybių, kai vienur ribos brėžiamos vienaip, kitur – kitaip.

Atsižvelgiant į aptartus svyravimus galima įvardyti kelias problemines vilniškių ribos atkarpas.

§ 12. Dieveniškių kyšulys. Remiantis informacija, pateikta „Dieveniškių šnektos žodyne“ (2005), dabartinė Dieveniškių arealo geolingvistinė padėtis tokia, kad jis iš principo yra vilniškių patarmės sala kontinentinėje dalyje. Už Lietuvos Respublikos sienos, Baltarusijos pusėje, yra slavų kalbų plotas. Viduje iš vakarų, šiaurės ir rytų Dieveniškių arealą taip pat supa slavų kalbų atmainos. Vilniškių patarmės ribos Dieveniškių kyšulyje dabar nėra tokios, kokios parodytos LKTCH žemėlapiuose, nes palei Jašiūnų–Kurmeliūnų liniją eina slavų kalbų atmainų plotas.

Be to, reikia atkreipti dėmesį, kad Dieveniškių iškyšulio lietuviai iš principo yra mažiausiai bilingvai (vilniškių patarmė ir kuri nors slavų kalbų atmaina). Taip pat reikia turėti galvoje, kad Dieveniškių arealas greičiausiai yra vilniškių patarmės ir pietų aukštaičių patarmės kontaktų zona. Todėl vilniškių patarmės žemėlapyje ši teritorija turėtų būti žymima kaip vilniškių patarmės, pietų aukštaičių patarmės, netarminės kalbos ir slavų kalbų atmainų intensyvių kontaktų zona.

§ 13. Riba su pietų aukštaičiais. Pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių ribą²¹, kuri dabar vedama palei Šalčininkėlius (651), Marijampolį (617), Lentvarį (597), Rykantus (576), Panerius (558) ir Paparčius (539), esančius pietų aukštaičių pusėje, irgi reikia atidžiai patikrinti ir patikslinti. Svarbūs čia bus naujausi jau minėto projekto „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“ duomenys. Dabar aišku tik tiek, kad palei Rudaminos (599)–Buivydiškių (577)–Sudervės (559)–Kernavės (540) liniją vilniškių patarmės, kiek leidžia spręsti žvalgomieji tyrimai, jau nėra likę, vyrauja slavų kalbų atmainos greta netarminės lietuvių kalbos. Panašiai yra ir su pietų aukštaičių patarme palei liniją nuo Šalčininkų (666) maždaug iki Marijampolio (617) – čia dabar vyrauja taip pat slavų kalbų atmainos. Taigi iki šiol žemėlapiuose žymėta pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių riba, arba vakarinė rytų aukštaičių riba, šiuo metu greičiausiai yra išnykusi. Naujai nustatyta riba iš principo

¹⁹ Šią mintį, apibendrinama ekspedicijų rezultatus, iškėlė Akvilė Markauskaitė (plg. Kardelis 2013, 3 išnašą).

²⁰ Plg. dar 18 išnašoje minėtą problematiką.

²¹ Čia ir toliau ribos palei numeriais žymimus punktus bus nurodomos pagal LTCH ir LKA žemėlapius.

bus jau ne pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių patarmių, bet pietų aukštaičių ir slavų kalbų atmainų riba.

§ 14. Riba su rytų aukštaičiais širvintiškiais. Ties Paparčiais (539) vilniškių patarmės riba suka į rytų pusę maždaug palei Kernavės (540)–Maišiagalos (541)–Akmenos (524) liniją. Šiame ruože vilniškiai siekiasi su rytų aukštaičiais širvintiškiais; „siena“ su širvintiškiais baigiasi maždaug tarp Skliausčių (523) ir Akmenos (524). Tačiau kalbinė padėtis Kernavės, Maišiagalos ir Akmenos apylinkėse verčia koreguoti ir šią ribą, nes čia taip pat vyrauja slavų kalbų atmainos. Naujausi širvintiškų patarmės tyrinėjimai taip pat rodo tam tikrus neatitikimus tarp tradicinės vilniškių ir širvintiškų ribos. Ž. Markevičienės, A. Markevičiaus ir V. Markevičiaus parengtuose „Širvintiškų tekstuose“ esančiame palyginti smulkiame žemėlapyje riba yra vedama palei Kernavės (540)–Medžiukų–Paberžės liniją; Kernavė čia priskiriama širvintiškų patarčiai, Medžiukai yra vilniškių, Paberžė – širvintiškų pusėje (žr. Markevičienė et al. 2009: 24). Šie kalbininkai, aptardami širvintiškų patarmės plotą, teigia, kad širvintiškų patarmės teritorija nėra vienalytė ir išskiria tris zonas: „1. Neaplenkėjusios ar mažai lenku kalbos paveiktos parapijos: Pašilės, Krikštėnu, Čiobiškio, Gėlvonu, Bagaslaviškio, Pabaisko ir Širvintū (Širvintū parapijoje yra ir lenkišku akcentu kalbančių atstovų, o kitose parapijose jų mažai). Mūsninkų parapijoje be akcento kalbančių žmonių pavyko rasti tik šiaurinėje dalyje (Vindeikiuose). 2. Labai aplenkėjusios Mūsninkų, Kernavės ir Giedraičių parapijos. Giedraičių parapijoje lenkiškas akcentas kiek silpnesnis negu Mūsninkų arba Kernavės. 3. Širvintiškų patarčiai priklauso didesniu kontaktu su lenku kalba neturėjusios Vidiškių ir Kavarsko parapijos“ (Markevičienė et al. 2009: 23–25).

Iš šio padėties nusakymo aiškėja, kad ribą su rytų aukštaičiais širvintiškiais irgi reikia atidžiai patikrinti, nes iš minėto apibūdinimo kyla įtarimų, kad tam tikrą (gal su pertrūkiais) bent jau širvintiškų patarmės ribas pietinėje dalyje galima nustatyti. Tačiau greičiausiai čia bus taip, kaip su pietų aukštaičių plotu – širvintiškiai ribosis ne su vilniškiais, bet su slavų kalbų atmainų plotu.

§ 15. Riba su rytų aukštaičiais uteniškiais. Maždaug ties Akmena (524) vilniškių patarmė ima siektis su rytų aukštaičių uteniškių patarme. Vilniškių ir uteniškių riba nuo jos eina pro Troškūnus (525; vilniškių pusėje), Arnionis (526; uteniškių pusėje), Medeikius (481; vilniškių pusėje), Antaliedę (454; vilniškių pusėje), Motiejūnus (416; vilniškių pusėje), Linkmenis (415; uteniškių pusėje), Kirdeikius (381; uteniškių pusėje), Kazitiškį (348; vilniškių pusėje), Tolimėnus (311; uteniškių pusėje), Biržiniškę (349; vilniškių pusėje), Luodžius (312; uteniškių pusėje), Berčiūnus (245; uteniškių pusėje), Smalvas (279; vilniškių pusėje) ir Turmantą (246; vilniškių pusėje).

Ši riba visuose žemėlapiuose sutartinai vedama vienodai, išskyrus tik jau minėtus punktus „migrantus“ – Linkmenis ir Kazitiškį. Tačiau naujausi duomenys rodo, kad ir rytų aukštaičių vilniškių bei rytų aukštaičių uteniškių patarmių riba taip pat tikslinga.

§ 16. Ribos su uteniškiais analizę reikia skirti į kelias dalis, kurios sudaro tam tikras sąlygines atkarpas.

Kol kas atskaitos taškas ribai nagrinėti yra Arnionių apylinkės. Nuo jų ir prasidės vilniškių ir uteniškių ribos aptarimas šiame straipsnyje. Į pietvakarius nuo šio punkto situacija kol kas dar netirta, neatlikta nė žvalgomųjų tyrimų. Todėl ateityje reikia patikrinti atkarpą visų pirma tarp Troškūnų (525) ir Akmenos (524). Žvalgomoji ekspedicija parodė, kad Troškūnuose tarmiškai kalbančių žmonių greičiausiai nėra. Šioje atkarpoje, kiek galima spręsti iš situacijos Arnionių apylinkėse, greičiausiai iškils pati problema, kuri išaiškėjo kalbant apie ribas su pietų aukštaičiais ir širvintiškiais – santykis su slavų kalbų atmainomis. Plg. jau minėtą Z. Zinkevičiaus „Rytų Lietuva praeityje ir dabar“ knygos žemėlapi, kur plotas palei liniją nuo Maišiagalos iki Švenčionėlių priskirtas slavų kalbų atmainų teritorijai.

Arnionių-Medeikių-Maldžiūnų atkarpa. Vienoje iš ekspedicijų buvo atlikti žvalgomieji tyrimai plote tarp Arnionių-Joniškio-Žydavainių-Ūtos-Maldžiūnų. Jeigu žiūrėsime į tradicinius tarminius žemėlapius, ši teritorija jau priklauso uteniškių patarmės plotui. Tačiau Arnionys žemėlapiuose parodyti visai netoli ribos su vilniškiais, todėl buvo svarbu pažiūrėti, ar ta riba realiai egzistuoja. Pirmiausia buvo patikrintas plotelis palei Pabradės-Arnionių kelią, kur miškingose vietovėse tarmiškai kalbančių žmonių rasti nepavyko. Pačiuose Arnionyse vartojamos slavų kalbų atmainos ir lietuvių kalba, bet netarminė. Toliau palei liniją Arnionys-Joniškis-Ūta esančiuose kaimuose kurios nors patarmės (nei uteniškių, nei vilniškių) pėdsakų nebuvo aptikta. Arnionyse kalbama mišriai – ir lietuviškai (bet ne tarmiškai), ir slavų kalbų atmainomis (jas reikia tirti atskirai). Šiuose kaimuose: Skardžiai, Ažupravalis, Grybėnai, Vidugiris, Giriniai vyrauja slavų kalbų atmainos, lietuviškai susikalbėti galima tik su jaunesnės kartos žmonėmis, bet kalba jie išmoka bendrine kalba. Joniškio apylinkėse esantys kaimai: Žaugėdai, Šakališkės Paprūdė, Jutonys, Keruliai, Zabalina, Ūta, Bulaučizna, Egiptas – taip pat mišrūs, aiškių patarmių faktų užfiksuota nebuvo. Kalbinti žmonės Graužiniuose, Žydavainiuose patarme taip pat nekalbėjo. Nekalbama tarmiškai ir Medeikiuose (481) bei Šakališkėse – lietuviškai kalbinti pateikėjai kalbėjo bendrine lietuvių kalba, tačiau jų tarpusavio bendravimo kalba – lenkų.

Taigi žvalgomojo tyrimo rezultatus trumpai galima pasakyti taip: areale tarp Pabradės, Arnionių, Joniškio, Žydavainių, Ūtos, Paprūdės, Medeikių, Maldžiūnų nei uteniškių, nei vilniškių patarme nekalbama ir riba tarp patarmių čia yra išnykusi.

§ 17. Lakajos, Labanoro, Kaltanėnų atkarpa. Einant toliau į šiaurės rytus, reikia pažiūrėti, kokia padėtis yra plote tarp Lakajos, Labanoro, Kaltanėnų ir Švenčionėlių. Plote tarp šių punktų plyti Labanoro giria, todėl gyvenamųjų punktų tankumas labai mažas. Jie išsidėstę daugiausiai prie einančių per girią vietinės reikšmės kelių. Be to, nemaža dalis šio ploto patenka į Labanoro regioninį parką²², kur dalis gyvenamųjų vietų dabar yra poilsio vietės. Gyvenamieji punktai, išsimėtę Labanoro girioje, kalbamuose žemėlapiuose, žinoma, nepažymėti, nepatenka taip pat ir į LKA punktų sąrašą. LKA ir LKTCH žemėlapiuose vilniškių ir uteniškių riba nuo Medeikių (481) vedama maždaug per vidurį tarp Antaliedės (454) ir Labanoro (414). Kiek leidžia spręsti žvalgomieji tyrimai, sinchroninė padėtis kalbamame plote yra tokia.

Pirmasis punktas, kuris buvo patikrintas einant palei kalbamą liniją, buvo Kertuoja. Šiame kaime gimusių ir tarmiškai kalbančių gyventojų nėra, lietuviškai kalba atsikėlę žmonės iš Kaltanėnų ir Pažemio. Kaime kalbama ir slavų kalbų atmainomis, ir išmokta lietuvių kalba (netarminė).

Lakajos kaime šiuo metu yra beveik 20 namų, bet nuolat gyvenami – tik trys. Buvo pakalbinti sutuoktiniai, tačiau jie nevietiniai: moteris iš Kauno, vyras iš Toleikų. Vietinių gyventojų pakalbinti nepavyko (tarp jų yra stačiatikių), nes jos jau buvo išvažiavusios į miestus pas vaikus. Tad apie Lakajos tarminę priklausomybę galima spręsti tik iš trumpo įrašo, padaryto 2009 m., kada buvo kalbinta viena iš dabar išvykusių informančių. Jos kalboje pasitaikė keli *e.* : *ie.* neutralizacijos atvejai; rezultatas – kiek siauresnis negu „normalus“ uteniškių balsis *e.*

Kalbintų pateikėjų teigimu, Lakajoje žmonių padaugėja tik vasaros metu; tarpusavyje daug kas kalba slavų kalbų atmainomis (pateikėjos teigimu, „vietinė lenkų kalba“), bet moka ir lietuviškai (tarmiškai). Yra žmonių ir iš mišrių šeimų (pvz., pateikėjos vyras).

Kalbinti pateikėjai suteikė informacijos ir apie aplinkinius kaimus: Toleikose, kuris seniau buvęs didelis kaimas, dabar vietinių²³ žmonių nebelikę. Nelabai aišku, kiek vietinių gyventojų likę Vilkaslasyje. Vienas jų – jau apie 80 m. – kalba lenkiškai ir rusiškai. Lietuviškai kalbančių neturėtų būti. Lamaninoje anksčiau kalbėta lenkiškai. Dabar belikus viena gyventoja lenkė. Šeškuškėje – tik vasarnamiai, taip pat ir Basakave, ir Imuliškyje. Ažubalyje, Pagudūniškėje, Palakajyje, Pasiaurėje, Jusėniškėse gyvena po kelis gyventojus, bet kokia ten kalbinė situacija kol kas nepavyko išsiaiškinti. Apkartai – jau negyvenamas kaimas. Fedariškiuose, buvusiam lenkų kaime, šiuo metu gyvena vietinės gyventojos, kurios sakėsi esančios lenkės ir tarpusavyje bendrauja lenkų kalba. Vienos iš pateikėjų kalboje kokių nors aiškesnių tarminių elementų neužfiksuota. Kitos kalboje pasitaikė vienas kitas tarminis elementas, dažniausiai *kūr* ‘ką’. Apie opozicijos *e.* : *ie.* neutralizaciją ką nors tikro spręsti gana sunku.

²² Žr. <http://labanoras.am.lt/VI/index.php>

²³ Sakant *vietiniai žmonės*, galvoje turimi konkrečiame kaime gimę ir augę žmonės, neatsikėlę iš aplinkinių gyvenviečių. Šiaip jau pateikėjai *vietiniais* dažnai vadina ir iš aplinkinių gyvenviečių atsikėlusius, ir ilgesnį laiką kaime gyvenančius žmones. Į tai, kad žmogus čia nėra gimęs, dažnai nekreipia dėmesio.

Kylant toliau į viršų link Labanoro didesni kaimai – Padumblė ir Pašiekštis, kurie kaip ir Labanoras neabejotinai priklauso uteniškiams. Toliau judant į pietryčius Švenčionėlių link yra Juodapurvio kaimas, tačiau čia vietinių gyventojų nėra. Prūdiškėse kalbintos informantės, g. 1931 m. Prūdiškėse ir čia visą laiką gyvenančios, kalboje užfiksuoti keli opozicijos *e. : ie.* neutralizacijos atvejai; tik reikia pasakyti, kad neutralizacijos rezultatas ne visada vienodas: vienais atvejais vartojamas uteniškiams būdingas balsis *e.*, tačiau neretai pasitaiko ir siauresnis variantas *ę.*, iš tikrųjų tarsi tarpinis tarp *e.* ir *ę.*, pvz.: *le.tú.viška.n* ‘į lietuvišką’, *le.tú.viai* ‘lietuviai’. Šį punktą reikėtų skirti uteniškiams, nes opozicijos *e. : ie.* neutralizacija vis dėlto vyksta, nepaisant kiek neįprastų jos rezultatų. Be to, yra ir dar vienas argumentas uteniškių naudai: kokybinė (ir kiekybinė) sistema čia tokia kaip uteniškių, nes aiškiai skiriasi nuo pietryčių vilniškių, taip pat nepasitaiko žemutinio pakilimo balsių kokybinių svyravimų, kurie būdingi šiaurės rytų vilniškiams.

Netrukus už Prūdiškių prasideda mišrus arealas, tarmiškai kalbančių rasti nepavyko²⁴. Einant toliau link Švenčionėlių, dar vienas gyvenamasis punktas yra Januliškio bažnytkaimis, tačiau jame vietinių tarmiškai kalbančių žmonių taip pat nepavyko rasti.

§ 18. Nuo Labanoro einant Kaltanėnų kryptimi taip pat yra keletas gyvenamųjų punktų. Be to, palei šią liniją yra Antaliedė (454), LKA ir LKTCH žemėlapiuose priskirta vilniškiams.

Informantės, gimusios 1930 m. Terpežyje ir ten nuolat gyvenančios, kalboje opozicijos *e. : ie.* neutralizacija aiškiai paliudyta, pvz.: *Antà.le.de.*, *Mikutáviče.ne.*, *ve.nõj naktĩ*, *me.gója*. ‘Antaliedė, Mikutavičienė, vienoje naktyje, miegojo’.

Antaliedėje buvo įrašyta viena informantė, gimusi 1933 m. Paluknyje, Antaliedėje gyvenanti jau daugiau nei 30 m. Įdomios jos pastabos apie Paluknio ir Antaliedės kalbos skirtumus: „aš šitos tarmės²⁵ nemoku jų, nemoku [tai Palukny vis tiek panašiai kalba] ne [ne?]; va aš taip ir kalbu, kaip aš užaugau. O čia, čia daug tokių žodžių yra, kad aš nemoku pasakyt. Man buvo labai keista. Mes buvom Lietuvoj, o čia buvo Lenkija, ir jų visai kitokia kalba buvo“. Šios informantės kalboje opozicijos *e. : ie.* neutralizacija taip pat paliudyta, pvz.: *a.víenas ú.se.ni.*, *le.tú.vei*, *vake.čėĩ*, *ke.taĩ*. ‘o vienas užsienyje, lietuviai, kietai’.

Einant nuo Antaliedės į rytus artimiausia didelė gyvenvietė yra Kaltanėnai. Pats miestelis ir rytinės bei pietinės jo apylinkės priklauso vilniškiams, o vakarinė ir šiaurinė dalis – uteniškiams (dar žr. Vilutytė 2008, XIII–XIV). Kukliai, Kaltanėnai, Ožkiniai yra vilniškių pusėje – opozicijos *e. : ie.* neutralizacijos šiame areale nėra, o Kūriniai, Berniūnai – jau uteniškių, čia opozicijos *e. : ie.* neutralizacija vyksta.

§ 19. Berniūnų–Linkmenų–Ginučių–Kazitiškio atkarpa. Nuo Berniūnų vilniškių ir uteniškių patarnių riba eina link Vidiškių, tačiau ta linija nėra tiesi, bet vingiuoja maždaug taip:

²⁴ Taip pat reikia pasakyti, kad už Prūdiškės Lenkijos okupacijos metais ėjo Lietuvos ir Lenkijos demarkacinė linija.

²⁵ Antaliedės – V. K.

Simoniškis, Motiejūnai, Grikepelė, Drūtūnai, Šakarva, Palūšė, Meironys, Gaveikėnai, Petriškė, Ginučiai, Vidiškės. Visi šie punktai yra vilniškių pusėje. Įdomu tai, kad riba nuo Petriškės suka į vakarus link Ginučių, o nuo jų daugiau mažiau tiesia linija tęsiasi link Vidiškių. Ginučiai čia sudaro savotišką kyšulį į uteniškių plotą. Visuose šiuose punktuose kalbintų informantų kalboje užfiksuota nevykstanti opozicijos *e. : ie.* neutralizacija. Čia galima pateikti kelis pavyzdžius. Šakarvoje kalbintos informantės, gimusios 1931 m. Simoniškyje, ir Drūtūnuose kalbintų informančių, gimusių 1932 ir 1936 m., kalboje: *sniegañ., dienė.Ľu., šeštá.dienei, sekmá.dieni.s, diedukė.li.s* ‘į sniegą, dienelių, šeštadieniai, sekmadienis, diedukas’.

Uteniškių pusėje, žiūrint nuo Berniūnų, lieka Pakiaunys, Krivasalis, Linkmenys, Cijonai, Peleniai, Kiškiai, Kaukiškė, Antalksnė, Papiliakalnė, Paalmajė, Šiliniškė, Simoniškis, Vaidžiuškės, Trainiškis, Vaišniūnai, Šuminai, Strazdai, Vyžiai, Lauksteniai, Kazitiškis. Čia susidaro dar šioks toks kyšulys į vilniškių pusę ties Peleniais, Kiškiais, Pabirže. Visame plote, į kurį patenka išvardyti kaimai, vyksta opozicijos *e. : ie.* neutralizacija. Čia galima pateikti po kelis pavyzdžius iš minėtų vietų. Informanto iš Kaukiškės (g. 1927 m.): *ve.nañ. vakarì atai.na de.dù.kas, le.tù.viškai*; informantės iš Kiškių: *de.nĩkan* ‘į dienyką’, *be_šve.sũ važė.va.* ‘be šviesų važiuo’, *meñ.kne.Ľus* ‘menkniekius’, *dve.juõs* ‘dviese’; informanto iš Papiliakalnės (g. 1912 m.): *le.žú.vi.s* ‘liežuvis’, **minėĩ.ške.mi* ‘Mineiškiemyje’; informanto iš Simoniškio (g. 1915 m.): *le.tù.vi.s* ‘lietuvis’, *suvėĩ.dava. ve.nõn grĩče.n* ‘sueidavo į vieną gryčią’²⁶, *de.nõj* ‘dienoje’. Vaidžiuškėse kalbinta informantė iki pensijos yra gyvensi ir dirbusi Ignalinoje, tačiau jos kalboje opozicijos *e. : ie.* neutralizacija aiškiai vyksta, pvz.: *ve.nó.dai* ‘vienodai’, *de.dù.kas* ‘diedukas’, *le.tù.višku.* ‘lietuviškų’, *šeštá.de.ni. šókei* ‘šeštadienį šokiai’, *de.vù.Ľau* ‘dievuliau’, *ve.nuř.* ‘vienur’, *le.tù.vi.s* ‘lietuvis’. Informantės vyras yra kilęs iš Šuminių kaimo, jo kalboje taip pat užfiksuota minėta neutralizacija, pvz.: *le.tù.višku.* ‘lietuvišką’, *le.tù.viai* ‘lietuviai’. Informantas iš Pelenių šiame kaime yra gimęs, bet dar vaikystėje atsikraustė į Grikepelę; nepaisant to, jo kalboje opozicijos *e. : ie.* neutralizacija aiški: *le.tù.vju, le.tù.viũ* ‘lietuvii’, *pa.ve.ná.m žma.gė.Ľui* ‘po vieną žmogelį’, **kazĩ.me.ra. draugijà* ‘Kazimiero draugija’.

§ 20. Kazitiškio-Dūkšto atkarpa. Rytų aukštaičių vilniškių ir rytų aukštaičių uteniškių ribos padėtis einant į viršų nuo Kazitiškio jau yra aptarta (žr. Kardelis 2007: 457–467; 2009: 90–98). Todėl čia galima priminti tik svarbiausius dalykus ir pateikti empirinius faktus.

§ 21. Kazitiškio ir Dūkšto apylinkėse medžiaga buvo renkama 2000 m. individualiai šio straipsnio autoriaus ir 2006–2007 metais ekspedicijose. Padaryti įrašai rodo tokią balsių *e* ir *ie* padėtį nekirčiuotoje pozicijoje.

²⁶ Pavyzdžiai į bendrinę kalbą yra ne transponuoti, bet „išversti“ taip, kad būtų aiški pasakymo prasmė.

Kazitiškio apylinkėse tekstų buvo įrašyta iš Kazitiškio miestelio, taip pat Sabališkės, Akriemių, Bajorų I, Tartoko ir Žeimių kaimų. Įrašai rodo, kad balsių *ɛ* : *ie* opozicija nekirčiuotoje pozicijoje neutralizuojama. Čia vartojamas pusilgis balsis *e*., tą aiškiai rodo pavyzdžiai²⁷:

(1) *ti_le.tú.ŭu. bú.va.* ‘ten lietuvių buvo’; *stá.Ĺte.ses* ‘staltieses’, *a_le.tú.vju. pá.ma.ku. bú.va.* ‘o lietuvių pamokų buvo’; *in_de.nõs* ‘per dieną’ *žé.me. ke.nó. bú.va.* ‘žemė kieno buvo’ (Kazitiškis);

(2) *ve.núš liktu.* ‘vienuoliktų’; *a.i *de.vú.Ĺáu* ‘ai Dievuliau’; *pasisumdaĩ. pe.meñú.ku.* ‘pasisamdai piemeniuką’ *le.tú.viškai á.nie.s nè* ‘lietuviškai jie ne’; *še.ná.ut šiẽ.na.* ‘šienauti šieno’ (Sabališkė);

(3) **le.tuvà* ‘Lietuva’; *be.dnaĩ.s laikaĩ.s* ‘neturtingais laikais’ (Akriemiai);

(4) *le.tú.ŭu. kalbà bú.va.* ‘lietuvių kalba buvo’; *iš *le.tuvõs* ‘iš Lietuvos’; *gi.vé.ñve.te.i* ‘gyvenvietėje’ (Bajorai I);

(5) *be.dná.m žmó.gui pada.vanót* ‘neturtingam žmogui padovanoti’; *mó.ka visi le.tú.viškai* ‘moka visi lietuviškai’; *á.ni.s iš_mazĩr_gi de.nú. su_le.tú.veiz gi.vé.na* ‘jie nuo mažų dienų su lietuviais gyveno’ (Tartokas);

(6) *mé.s *le.tuvó.s pú.sa.i bú.va.m* ‘mes Lietuvos pusėje buvome’; *ce *le.tuvó.i bú.va. le.tú.vei* ‘čia Lietuvoje buvo lietuviai’; *padali.na. vė.ŷke.meis mūs pre_vake.čú.28* ‘padalijo vienkiemiais mus prie vokiečių’; *un_darbá.de.ñu. atadí.rpt* ‘ant darbadienių atidirbti’ (Žeimiai).

Dar plg. pavyzdžius informantės, gimusios 1916 m. Akriemiuose, gyvenančios Kazitiškyje, pvz.: (7) *va.kečėĩ. tadù bú.va. *le.tuvó.i* ‘vokiečiai tada buvo Lietuvoje’; informanto, gimusio 1928 m. Žeimiuose, gyvenančio Kazitiškyje, pvz.: *vė.ŷke.ñmu.* ‘vienkiemį’; *bé.ga.m *le.tuvó.n* ‘bėgome į Lietuvą’.

§ 22. Tokia pati situacija yra ir kylant į viršų link Dūkšto. Jo apylinkėse įrašyta tekstų iš Ligūnų, Vardžiukiemio, Ažėnų, Sodžiūnų. Čia nekirčiuotoje pozicijoje taip pat būna pusilgis *e*., o ne *ie*., pvz.:

(8) *le.tuvėĩ.* ‘lietuviai’; *sakmá.de.ni.s* ‘sekmadienis’; *až_de.nõs tì aš_kitõs* ‘už dienos ten už kitos’; *re.bãũ. kõ.še.s iñ.krac* ‘riebiau košės įkrečia’ (Ligūnai);

(9) **vařžú.ke.min* ‘į Vardžiukiemį’; **le.tuvà* ‘Lietuva’; *le.tú.viškai* ‘lietuviškai’; *gi.vé.ñve.te.* ‘gyvenvietė’ (Vardžiukiemis);

(10) *ajà be.dnaĩ. gi.vé.na.* ‘bet neturtingai gyveno’; *ir_ó.fãu ir_še.naváú* ‘ir ariau, ir šienavau’; *á.nas re.bé.šni.s* ‘jis riebesnis’ (Ažėnai);

²⁷ Čia ir toliau pateikiami tik balsio *ie* neutralizacijos pavyzdžiai. Balsio *ɛ* neutralizacija nekirčiuotoje pozicijoje, pvz., *té.vas* : *te.vé.li.s*, aptariamuose tekstuose yra visiškai įprastas ir „banalus“ faktas, todėl jam iliustruoti pavyzdžiai nepateikiami.

²⁸ Šiuo atveju balsis *a* trumpas.

(11) *le.tú.viškai* ‘lietuviškai’; *le.tuôũ* ‘lietuvių’; *pré. tó.á.kmene. pe.tú.ja.* ‘prie to akmens pietavo’; *gi.vé.na. ve.nam̃ namì* ‘gyveno viename name’ (Sodžiūnai);

§ 23. Panašiai yra ir plote į vakarus ir rytus nuo Dūkšto. Balsis *e*. nekirčiuotoje pozicijoje vartojamas Plavėjuose, Dvarykščiuje, Ažukarklinėje, Viktoriškėje, Pažemiškiuose, pvz.:

(12) *má.n bú.va. jāu ve.núx lika mé.tu.* ‘man buvo jau vienuolika metų’; *le.tú.viškai isimó.ke. ir_skaitít isimó.ke.* ‘lietuviškai išmoko ir skaityti išmoko’; *á.ni.s tik dve.juõs bú.va.* ‘jie tik dviese buvo’; *jeĩ.gu_tik le.žũ.vi. dí.de.li. turé.si* ‘jeigu tik liežuvį didelį turėsi’ (Plavėjai);

(13) **de.vú.li má.na.* ‘Dievuli mano’; *tiñ.klu. tiẽ sem tiẽ sem par.á.žeru. ažũ.te.sem trá.ukem* ‘tinklą tiesiam per ežerą, užtiesiam, traukiame’ (Dvarykščius);

(14) *že.minì* ‘žiemini’; *galì múr.su. lãũ.ka. bú.va. víe.nke.mi.s* ‘gale mūsų lauko buvo vienkiemis’; *me.gamañ* ‘į miegamąjį’; *labai gražũ bú.dava. sakmá.de.neis* ‘labai gražu būdavo sekmadieniais’ (Ažukarklinė);

(15) *le.tú.viškai* ‘lietuviškai’; *tai_má.na. de.dũ.kas pinigí.ŋgas vař.la.* ‘tai mano senelis pinigingas, varlė’; *ve.nó.n viẽ.ta.n kai_paklũ.va.* ‘į vieną vietą kaip pakliuvo’; *adbé.ga. namó. su_armuó.ška.m ce.ló.m* ‘atbėgo namo su armonikom sveikom’ (Viktoriškė);

(16) *kadũ me.gó.f* ‘kada miegoti’; *tai_gì *de.vú.li* ‘tai gi, Dievuli’; *kat_nõ_r.gi *le.tuvé.la. acilaikí.t* ‘kad nors gi Lietuvėlė atsilaikytų’; *dabar dve.juõs atá.ja.gi* ‘dabar dviese atėjo gi’; *ten_vo.ke.čėĩ. bú.va.* ‘ten vokiečiai buvo’ (Pažemiškiai).

Į rytus nuo Dūkšto tekstų buvo įrašyta jau minėtame Kalviškių kaime, taip pat Gerkonyse, Šaltiniuose. Čia taip pat matyti, kad nekirčiuotoje pozicijoje vartojamas pusilgis balsis *e*., pvz.:

(17) *šĩ.te(k) karũ pra.á.ja.* ‘šitiek karų praėjo’; *dařãũ. kie.k.de.nũ* ‘dariau kiek dienų’; *du_šimtaĩ. lí.tu. raĩ.ke. de.nõ.n ve.ná.m žmó.gui* ‘du šimtai litų reikėjo per dieną vienam žmogui’; *pará.še. le.tú.viškai* ‘parašė lietuviškai’; *va.ke.čũ kařũx mine.n* ‘į vokiečių kariuomenę’ (Kalviškiai);

(18) *i_važũx ja.ge.dó.damas* ‘ir važiuoja giedodamas’ (Šaltiniai);

(19) *kė.letu.ti de.nũ.* ‘keletą ten dienų’; *apsiše.ná.unu* ‘apsišienauju’; *be.dňãũ gi.vé.na.* ‘neturtingiau gyveno’; *mĩ.še.s.ge.dó.tine.s* ‘mišias giedotines’; *de.dũ.kas* ‘senelis’ (Gerkonys).

§ 24. Remiantis pateiktais pavyzdžiais dėl aptarto ploto tarminio priklausymo galima daryti aiškia išvadą. Tačiau negalima nutylėti dar vieno fakto. Plote į rytus nuo Dūkšto: Kalviškių, Gerkonių, Šaltinių kaimuose darytuose įrašuose greta pusilgio balsio *e*. nekirčiuotoje pozicijoje kartais pasitaiko ir balsis *ie*., pvz.:

(20) *lie.tú.višku.* ‘lietuviškų’; *nuo.žė.me.s rie.bũ.ma.* ‘nuo žemės riebumo’ (Gerkonys);

(21) *ažu_stá.la. gie.šminĩ.kai.ge.dó.ja.* ‘už stalo giesmininkai giedojo’; *ne_lie.tú.ve.* ‘ne lietuvė’; *i_lie.tú.vei šĩ.pru.s* ‘ir lietuviai stiprūs’; *per_vó.kie.čũs ė.ja.* ‘per vokiečius ėjo’; *uñ_die.dũ.ku.* ‘pas senelį’; *suvá.re.gi visũz_gi lie.tuôũs* ‘suarė gi visus lietuvius’; *pũ.si. mie.stá.le. atlá.ide.* ‘pusė

miestelio atleido'; *nĭe.ká.m neraĩ.ke* 'niekam nereikia' (Kalviškiai); *mĭe.žú.ku. turù*²⁹ 'miežiukų turiu' (Šaltiniai).

Gana retai *ie*. nekirčiuotoje pozicijoje buvo girdėti įrašuose iš Didžiasalio, Viktoriškės.

Balsių *e*. ir *ie*. nekirčiuotoje pozicijoje svyravimų matyti ir Ž. Markevičienės parengtuose tekstuose, plg.: *pæ.túos* 'pietuose'; **lie.tuvà* 'Lietuva' (Markevičienė 1999: 110). Taip pat Ž. Markevičienės ir A. Markevičiaus parengtuose garso įrašuose (ATT 2005), plg.:

(22) **die.vú.li* 'Dievuli' *die.dú.kai* 'seneliai'; **die.vú.li má.na.* 'Dievuli mano'; *vĭe.nš i vĭē.ta.i* 'vienoje vietoje'; **vake.tĭ.ja.s* 'Vokietijos'; *adge.dó.ja. já.unu.ju.* 'atgiedojo nuotaką' (Dūkštas); *vĭe.núš.liká.mé.tu.* 'vienuolika metų'; *pá.tĭe.se.* 'patiesė'; *te.šó.k né.r* 'tiesiog nėra' *ve.nó.di* 'vienodi' (Kaniūkai); *mĭe.gó.šte* 'miegosite'; *mĭe.gó.f* 'miegoti' (Moliakalnis) (žr. ATT, I plokštelė)

Tokius svyravimus reikia vertinti kaip fakultatyvių variantų kaitą, nes balsiai *e*. ir *ie*. vartojami toje pačioje pozicijoje, jų vartojimo negalima apibrėžti jokiais fonetinėmis ar morfologinėmis taisyklėmis³⁰.

§ 25. Iš turimos medžiagos susidaro įspūdis, kad labiausiai fakultatyvus balsių *e*. ir *ie*. nekirčiuotoje pozicijoje kaitaliojimasis būdingas rytinei Dūkšto parapijos pusei. Visų kitų punktų tekstuose jis arba labai menkas, arba jo visai nėra. Tačiau net ir turint galvoje minėtą fakultatyvų kaitaliojimąsi, visai aišku, kad šis plotas turi priklausyti uteniškiams, o ne vilniškiams. Be opozicijos *e* : *ie* neutralizacijos, aptartas arealas nuo vilniškių aiškiai skiriasi tuo, kad čia nėra tokios žemutinio ir vidutinio pakilimo balsių konkurencijos, kuri būdinga šiaurės rytų vilniškiams, kur fakultatyviai vartojami balsiai *a*, *á*, *ɔ*, *e*, *ę* kirčiuotoje ir *a.*, *á.*, *ɔ.*, *e.*, *ę.* nekirčiuotoje pozicijoje. Todėl galimi net keli kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kaitų modeliai (plačiau žr. Kardelis 2009: 87). Kazitiškio ir Dūkšto apylinkėse tokios žemutinio ir vidutinio pakilimo balsių konkurencijos nėra. Kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos santykis nerodo jokių svyravimų, o modelis yra vienintelis ir toks pat kaip gretimų uteniškių: KP31 *ɔ* → NP *a.*, KP *ę* → NP *e.*, pvz.: (59) *bró.li.s* → *bra.lú.kas* 'brolis,

²⁹ Neminkštas *r*.

³⁰ Fakultatyvinių variantų atsiradimo motyvus reikėtų tirti atskirai, nes jų gali būti keli. Vienas tokių – bendrinės kalbos įtaka, bet jos suabsoliutinti negalima. Kitas motyvas gali būti sociolingvistiniai faktoriai – informantų išsilavinimas, darbas, migracija ir pan. Trečias motyvas – tai gretimas arealas, kur *e* : *ie* neutralizacija nekirčiuotame skiemenyje nevyksta. Taip pat negalima visiškai atmesti ir vidinių sisteminių motyvų. Gali būti, kad svyravimus lemia ir keli veiksniai. Galima spėti, kad kai kuriais atvejais svyravimai gali priklausyti ir nuo pačių leksemų. „Pavojingas“ šiuo atžvilgiu gali būti žodis **lietuva* ir jo vediniai. Taip pat savaitės dienų pavadinimai *pirmadienis–penktadienis*, keičiantys įprastus slaviškus savaitės dienų pavadinimus ir pan. Sociolingvistinių motyvų ir bendrinės kalbos įtaką galima parodyti kad ir tokiu pavyzdžiu. Jau minėtuose Ž. Markevičienės parengtuose tekstuose informantės iš Pažemiškių (Dūkšto parapija) pasakojime matyti formos tik su *ie* nekirčiuotoje pozicijoje (žr. Markevičienė 1999: 111–113). Tokie faktai prikišamai rodo, kad šį punktą pagal požymį *+ie nekirčiuotoje pozicijoje* reikia priskirti vilniškiams. Tačiau pasakotoja yra gyvenus Vilniuje, auklėjusi bendrine kalba kalbančius vaikaičius. Vadinasi, *ie* nekirčiuotoje pozicijoje galima traktuoti kaip sociolingvistinių motyvų nulemtą bendrinės kalbos fonetinę interferenciją. Be to, ilgesniame tos pačios infomantės tekste (remiamasi šios monografijos autoriaus darytu garso įrašu) kartais pasitaiko ir formų su *e*. nekirčiuotoje pozicijoje, pvz.: *dve.juš.s*; *a.de.vú.láu*; *və.ke.čęĩ.*

³¹ KP – kirčiuotoji pozicija, NP – nekirčiuotoji pozicija.

broliukas', *té vas* → *te.vé.lis* 'tėvas, tėvelis', KP *ie.* → NP *e.* (*retai ie.*), KP *uo* → NP *uo.*, pvz.: *šiē nas* → *še.ná.va.* 'šienas, šienavo' *púx das* → *puǔ.dé.li.s* 'puodas, puodelis'.

§ 26. Apskritai kalbamasis plotas bent jau vokalizmo sistema iš esmės nesiskiria nuo Linkmenų, Kirdeikių, Švedriškės, Jakėnų, Tolimėnų, Ažvinčių apylinkių. Remiantis turimais duomenimis, galima teigti, kad Linkmenų, Kirdeikių, Švedriškės, Kazitiškio, Dūkšto parapijos ir pietinė Salako parapijos dalis vokalizmo atžvilgiu sudaro gana vientisą arealą, priklausančią pietrytinei uteniškių patarmės daliai.

§ 27. Dar galima priminti, kad žemėlapiuose riba nuo Kazitiškio į viršų brėžiama kiek skirtingai: Z. Zinkevičiaus darbuose ji vedama tiesai; LKA žemėlapyje linija kiek pakrypsta ties Luodžiais; LKTCH didžiajame ir mažajame žemėlapiuose linija šiek tiek gaubiasi ties Kirdeikiais (381)³², Biržiniške (349) ir tarp Luodžių (312) ir Berčiūnų (245). Tačiau, kaip minėta, šie žemėlapiai per stambūs, kad galima būtų nustatyti ribą pagal mažesnius punktus. Neabejotinas tik vienas dalykas, kad Smalvos ir Turmantas aiškiai priskiriami vilniškiams.

Grįžtant dar atgal prie padėties Kazitiškio ir Dūkšto apylinkėse, ribą tarp rytų aukštaičių vilniškių ir rytų aukštaičių uteniškių galima vesti taip: Kazitiškis–Ligūnai–Moliakalnis–Varnos–Beržininkai–Bėgūnai–Kalviškiai–Gerkonys–Šaltiniai. Visi šie punktai yra uteniškių patarmės plote. Pagaliau tenka konstatuoti, kad ties Kalviškiais uteniškių patarmės teritorija baigiasi. Vilniškių pusėje lieka Stašionys, Egliniai, Bieniūnai, Žibakiai ir Vigutėnai. Čia baigiasi ir vilniškių patarmės teritorija, nes už Vigutėnų prasideda slavų kalbų atmainų plotas.

§ 28. **Dūkšto–Smalvų–Turmanto atkarpa.** Tai jau paskutinė atkarpa – pati šiaurietinė dalis. Į vakarus nuo Dūkšto, palei Dūkšto–Salako kelią, visas plotas priklauso uteniškių patarmei. Taigi lieka teritorija maždaug tarp Visagino, Liaudėnų, Tilžės, Turmanto ir Smalvų, kuri, kaip jau minėta, žemėlapiuose skiriama vilniškiams. Žvalgomosiose ekspedicijose patikrinus minėtą plotą pavyko nustatyti, kad jame nekalbama nei rytų aukštaičių vilniškių, nei rytų aukštaičių uteniškių patarme (dar plg. Kardelis 2013). Pačiame Turmante tarmiškai kalbančių vietinių žmonių rasti irgi nepavyko. Smalvose buvo įrašytos trys informantės, dvi iš jų kalbėjo netarmiškai. Trečioji buvo atsikėlusį iš Sauliakalnio, už poros kilometrų nuo Smalvų; kalbėjo tarmiškai, jos kalboje užfiksuoti opozicijos *e. : ie.* neutralizacijos atvejai. Neutralizacijos rezultatas dvejopas – greta įprasto balsio *e.* fakultatyviai pasitaikė ir siauresnis *ę*, pvz.: *le.tú.viškai*, *pre. va.ke.čũ*, *va.ke.čėĩ*, *ve.nõn viēta.n*; *lė.tuvei*, *lētũ.viškai*, *lę.tuõĩ*. Tačiau informantės tėvai į Sauliakalnį buvo atsikėlę nuo Vajasiškio, iš uteniškių ploto, todėl pagal šią informantę spręsti apie tarminę Smalvų, tiksliau tariant – Sauliakalnio priklausomybę, nebūtų labai patikima.

³² Maždaug atitinka Ginučių kyšulį.

Taigi, trumpai aptarus padėtį Visagino, Liaudėnų, Tilžės, Turmanto ir Smalvų areale kol kas galima daryti tik vieną išvadą: šį plotą, sinchroniškai žiūrint, tenka priskirti netarminės kalbos teritorijai³³.

§ 29. Išvados. Iš viso to, kas pasakyta, galima padaryti kelias trumpas išvadas, o patikslintą vilniškių patarmės ribą pavaizduoti žemėlapyje³⁴ (žr. straipsnio priedą):

- a) visų pirma reikia atidžiai ištirti rytų aukštaičių vilniškių ir pietų aukštaičių bei rytų aukštaičių širvintiškių ribas. Aišku, kad čia nepakaks patikrinti LKA pažymėtus punktus, bet reikės apimti kur kas tankesnę gyvenamųjų vietų tinklą.
- b) Lygiai taip pat reikia tikrinti plotą Kernavės (540), Akmenos (524), Troškūnų (525), Sužionių, Skirlėnų apylinkėse.
- c) Rytų aukštaičių vilniškių ribą su rytų aukštaičiais uteniškiais, pradedant Lakaja, reikėtų vesti taip, kaip parodyta pridedamame žemėlapyje.
- d) Palyginti su plotu, kuris pavaizduotas LKA ir LKTCH žemėlapiuose, dabartinei vilniškių patarmės teritorijai nereikėtų priskirti ne tik Vilniaus rajono ir Pabradės apylinkių, bet ir pačios šiaurrytinės dalies tarp Visagino, Liaudėnų, Tilžės, Turmanto ir Smalvų.
- e) Atskirai turi būti žymimas Dieveniškių kyšulys – kaip kelių kalbinių sistemų sąveikos arealas.
- f) Vilniškių patarmės ribos tikslinimas (jau atliktas ir dar darytinas toliau) turi ne tik geolingvistinę (ar kartografinę) reikšmę: jisai svarbus bent jau dviem aspektais: a) tarmių tarpusavio sąveikai tirti, b) patarmių ir slavų kalbų atmainų santykiui ir dinamikai tirti. Šie aspektai gali būti nagrinėjami ir sinchroniškai, ir diachroniškai. Be to, čia atsiveria ir platus horizontas kalbų kontaktų tyrimams.
- g) Ir paskutinis dalykas, svarbus metodologiniu požiūriu. Rytų aukštaičių vilniškių ir rytų aukštaičių uteniškių riba, parodyta pridedamame žemėlapyje, buvo tikslinama vis dar laikantis tradicinio lietuvių dialektologijos principo: remtis vyriausiąja karta. Todėl dirbant ekspedicijose šiame straipsnyje minėtuose punktuose buvo stengiamasi rasti vietinių vyriausiosios kartos pateikėjų. Vidurinė ir jauniausioji karta (tiesa, kaimuose jos atstovų sunkiai pavyksta rasti) yra likusi nuošalyje. Jeigu būtų kompleksiskai ištirta visų kartų gyventojų kalba, galbūt ir patarmės ribų dinamika atrodytų dar kiek kitaip; gal ir

³³ Kokia situacija čia buvo anksčiau, nustatyti galėtų padėti lyginamoji empirinės medžiagos analizė. Pavyzdžiui, Lietuvių kalbos tarmių archyve (žr. http://tarmes.lki.lt/F_ravmap.htm) saugomi trys įrašai iš Santupių, Smalvų apyl., daryti 1989–1990 m., viename iš jų kalbama lenkiškai. Iš Turmanto apylinkių įrašų yra iš Matuliškių ir Bartkiškės, darytų 1968 m. Dar 6 įrašai yra iš Kimbartiškės, bet tik viename iš jų kalbama ne lenkiškai. Išanalizavus šiuos įrašus galbūt paaiškėtų buvusi padėtis.

³⁴ Žemėlapi braižė Gražina Pariokienė.

skiriamuosius kriterijus reikėtų kiek pakeisti. Atsižvelgiant į tai ir į a) bei b) išvadas, pakoreguotas rytų aukštaičių vilniškių patarmės ribas vis dar reikia laikyti preliminariomis.

LITERATŪRA

- Girdenis A., Zinkevičius Z. 1966: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, *Kalbotyra* 14, 139–147.
- Bacevičiūtė R. 2006: *Šakių šnektos tekstai*, Vilnius.
- Dieveniškųjų šnektos žodynas* (autoriai: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris; sudarė: D. Mikulėnienė (red.), K. Morkūnas, (red.) A. Vidugiris), 2005, Vilnius.
- Kardelis V. 2003: *Rytų aukštaičių šnektų slavizmo fonologijos bruožai*, Vilnius.
- Kardelis V. 2007: Dėl rytų aukštaičių vilniškių ir uteniškių patarmių ribos, *Baltistica* XLII (3), 457–467.
- Kardelis V. 2009: *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai: ribos ir diferenciacija*, Vilnius.
- Kardelis V. 2013: Kalbų vartojimas rytų aukštaičių vilniškių patarmėje, *Lietuvių kalba* 7.
- Kazlauskaitė R. 2005: *Šiauliškių patarmės pietinių šnektų tekstai ir komentarai*, Šiauliai.
- Kazlauskaitė R., Lapinskienė L., Bacevičiūtė R. 2007: *Vakary aukštaičiai šiauliškiai*. Mokomoji knyga, Vilnius.
- LD – Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*, Vilnius, 1966.
- Leskauskaitė A. 2006: *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*, Vilnius.
- Leskauskaitė A. 2009: *Marcinkonių šnektos tekstai*, Vilnius.
- Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*, 1970, Vilnius.
- LKA – *Lietuvių kalbos atlasas*, t. I, Vilnius, 1977.
- LKD – Zinkevičius Z., *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius, 1978.
- LKD¹ – Zinkevičius Z., 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius, 2008.
- LKTCH – Bacevičiūtė et al. *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius, 2004.
- LKTŽ – Markevičienė Ž., V. Kavaliauskas, *Lietuvių kalbos tarmių žemėlapis*, Vilnius, 2006.
- LTK – Zinkevičius Z., *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius, 2006.
- Markevičienė Ž. 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai*. I dalis, Vilnius.
- Markevičienė Ž., Markevičius A. 2005: *Aukštaičių tarmių tekstai* (kompaktinė plokštelė), Vilnius: VŠ. Į. „Tautinių bendrijų namai“.
- Markevičienė Ž., Markevičius V., Markevičius A. 2009: *Širvintiškių tekstai*, Vilnius.
- Markevičienė Ž., 2011: Anykštėnų patarmės diferenciacija, *Lituanistica*, T. 57. Nr. 3(85), 305–313, Vilnius.
- Vilutytė A. 2008: *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius.
- Zinkevičius Z. 1993: *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius.

Gauta 2013 m. spalio 15 d.

Priimta 2013 m. lapkričio 22 d.

Vytautas Kardelis

*Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto 5, 01513 Vilnius, Lietuva
[vytautas.kardelis@flf.vu.lt]*